

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΝΕΩΤΕΡΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΚΑΝΤΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΑΥΤΗΣ

1. Ὄρθολογισμὸς καὶ Ἐμπειρισμὸς. 2. Δογματισμὸς καὶ Σκεπτικισμὸς. 3. Πνευματισμὸς καὶ Ὑλισμὸς.

Ἡ σπουδαιότης τῶν διαφορῶν αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσι μεταξὺ μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας φιλοσοφίας προέκυψε κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἀπήτησεν ἐντόνως καὶ κατώρθωσε νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ὑψίστη αὐτῆς ἀρχὴ καὶ ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις αὐτῆς τῆς ὑπάρξεώς της τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ ἐρεύνῃ. Τὸ ὑψιστον ὅμως τοῦτο ἀξίωμα τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν μεσαιωνικὴν φιλοσοφίαν. Μοναδικὸν θέμα ταύτης ἦτο οὐχὶ ἡ εὔρεσις τῆς μὴ γνωσθείσης ἢ τῆς μὴ πλήρως γνωσθείσης ἀληθείας, ἀλλ' ἡ ὑπεράσπισις διὰ λογικῶν ἀποδείξεων τῆς εἰς τὸ θεολογικὸν καὶ φιλοσοφικὸν σύστημα τῆς ἐκκλησίας ἐνυπαρχούσης ἀληθείας, ἡ ὁποία ἐστηρίζετο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τοῦ αὐθεντικοῦ κύρους τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐξέφερε βεβαίως ἐνίοτε καὶ ἡ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία γνώμην καὶ περὶ ἄλλων ζητημάτων μὴ ἀναγομένων εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ προσφυλάσσετο πάντοτε, οὕτως ὥστε οὐδ' εἰς τὴν ἐλαχίστην ἀντίθεσιν νὰ ἔλθῃ πρὸς τὴν ἐπίσημον διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας. Δὲν ἔλειπε βεβαίως καθ' ὅλους τοὺς μέσους αἰῶνας ἀντίθεσις κατὰ τῆς πίεσεως τοῦ αὐθεντικοῦ συστήματος τῆς ἐκκλησίας· μόλις ὅμως ὅτε κατὰ τὴν

ἔποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως τὸ νεώτερον πνεῦμα διέρρηξε τοὺς φραγμοὺς τῆς μεσαιωνικῆς κοσμοθεωρίας, μόλις τότε εἶχε παρασκευασθῆ τὸ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἠδύνατο νὰ εὐδοκιμήσῃ καὶ νὰ ἐξελιχθῆ ἀνεξάρτητος φιλοσοφία. Καὶ ἐφάνη μὲν κατ' ἀρχὰς ὅτι τὴν θέσιν τῆς ἀποκρουσθείσης αὐθεντίας κατέλαβεν ἄλλη τις αὐθεντία, ἡ σοφία δῆλα δὴ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος· ταχέως ὅμως ἐδείχθη, ὅτι τὸ νεώτερον πνεῦμα δὲν ἐσκόπει νὰ ὑποδύεται πάντοτε τὸ πρόσωπον τοῦ καλῶς διδαχθέντος μαθητοῦ, ἀλλ' ὅτι ἐφοίτησεν εἰς τὴν ἀρχαίαν σχολὴν πρὸς μόνον τὸν σκοπὸν, ἵνα καλῶς καταρτισθὲν προβῆ εἰς ἰδίαν καὶ αὐτοτελεῆ δημιουργίαν. Κατ' ἔξοχὴν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι ἤρχισαν νὰ βαδίζωσιν ἰδίαν ὁδόν. Ταύτας ἀκολουθοῦσα καὶ ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἤρχισε καὶ αὕτῃ ν' ἀποκτᾷ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς, τοιαύτην βεβαίως ἀνεξαρτησίαν ἡ ὁποία οὔτε ἠμπόδισεν οὔτε ἐμποδίζει τινὰ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπωφεληθῆ καὶ ν' ἀναγνωρίσῃ πᾶσαν πολύτιμον φιλοσοφικὴν πρόοδον τὴν ὁποίαν ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι καὶ ἡ ἀρχαιότης καὶ οἱ μέσοι αἰῶνες.

Ἄφ' οὗ ὅμως ἀπεφασίσθη νὰ μὴ ὑποταχθῆ τις εἰς οἵανδήποτε αὐθεντίαν, ἀλλ' ἐλευθέρως νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἀλήθειαν, κατέστη πλέον φανερὸν ὅτι πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου δύο μόνον ὑπελείποντο μέσα, τὰ ὁποῖα ἔχουσιν ἀνέκαθεν ἀπονεμηθῆ ὑπὸ τῆς φύσεως εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα : ὁ *ὀρθὸς λόγος* (ratio) ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ *ἐμπειρία* ἀφ' ἑτέρου. Ἀμφότερα τὰ μέσα ταῦτα ἐχρησιμοποίησαν καὶ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι καὶ οἱ ἀρχαῖοι· εἰς τὸ ζήτημα ὅμως τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας ἦν ἔχει ἑκάτερον τῶν μέσων τούτων τῆς γνώσεως ὑπάρχει μεγίστη διαφορὰ γνώμων μεταξὺ τῶν φιλοσόφων τῆς προκαντιανῆς περιόδου. Ἡ ἐντεῦθεν προκύπτουσα ἀντίθεσις— ἀντίθεσις μεταξὺ *ὀρθολογισμοῦ* (Rationalismus) ἀφ' ἑνὸς

καὶ ἐμπειρισμοῦ ἀφ' ἑτέρου—εἶναι θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς προκαντιανῆς φιλοσοφίας καὶ διαιρεῖ τοὺς φιλοσόφους τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν περίοδον ταύτην εἰς δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα.

Ὁ ὀρθολογισμὸς εἶχεν ὡς ἀξίωμα αὐτοῦ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ γνῶσις ἢ ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἐμπειρίας, διέβλεπε δ' εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, ὡς τελείως ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς αὐστηροῦς ἐπιστημονικότητος, τὸ μόνον ἐπιτετραμμένον καὶ πλήρως ἐπαρκοῦν γνωστικὸν μέσον. Ἡ ἐμπειρία εἶχε δι' αὐτὸν τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σημασίαν βοηθητικοῦ τινος μέσου, τὸ ὅποῖον δύναται τις μόνον ἐν ἀνάγκῃ νὰ μεταχειρισθῇ, ἡ δὲ γνῶσις ἢ στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας ἐθεωρεῖτο ὑπ' αὐτοῦ ὡς τοιαύτη, ἡ ὁποία ἔπρεπεν ὡς τάχιστα ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τινος ὑψηλοτέρας γνώσεως, ἀπορροεύσης ἐκ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τὸ ἰδανικὸν κατὰ ταῦτα τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἦτο ἡ ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἀνεξάρτητος λογικὴ γνῶσις, ἡ ὁποία ἔχει μὲν συνείδησιν τῆς διὰ τῆς ἐμπειρίας ἐπιβεβαιώσεως αὐτῆς, οὐδαμῶς ὅμως χρήζει ταύτης, ἐκείνη δὴ ἡ λογικὴ γνῶσις ἡ ὁποία διαβλέπει τὰ πράγματα κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν φύσιν καὶ κατὰ τὴν λογικῶς ἀναγκαίαν καὶ οὐχὶ ἐμπειρικὴν αὐτῶν συνάφειαν. Ὡς πρότυπον δ' ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐθεώρει ὁ ὀρθολογισμὸς τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην καὶ ἰδίως τὴν γεωμετροίαν. Καθὼς δὴ ἡ αὕτη, ὀρθωμένη ἐκ τινῶν ἀξιωμάτων, αὐτοβεβαίων καὶ ἀφ' ἑαυτῶν φανερῶν, παράγει (ἐξ αὐτῶν) πάσας τὰς λοιπὰς γεωμετρικὰς γνώσεις καὶ ἐπεξεργάζεται τελείως τὰ ζητήματα ἀφορῶντα τὰ ἐν χώρῳ εὕρισκόμενα σχήματα, τοιοῦτοτρόπως ἔπρεπε καὶ ἡ φιλοσοφία, ὀρθωμένη ἐκ τινῶν ἀξιωμάτων, αὐτοβεβαίων καὶ ἀφ' ἑαυτῶν φανερῶν, νὰ παραγάγῃ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ συνόλου τοῦ κόσμου.

Ἐστηρίζετο δὲ τὸ ὀρθολογικὸν τοῦτο ἰδεῶδες ἐπὶ διττῆς προϋποθέσεως : 1) ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ τὸ πᾶν εὐρίσκεται ἐν λογικῇ καὶ ἀναγκαίᾳ συναφείᾳ καὶ ὅτι τὸ ἐν ἀκολουθεῖ τὸ ἕτερον μετὰ λογικῆς ἀναγκαιότητος καὶ 2) ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι παραγωγικὴ καὶ δημιουργικὴ δύναμις, ἀντλοῦσα ἐξ ἑαυτῆς τὰς ὑψίστας ἀληθείας ἢ τὰ ὑψίστα ἀξιώματα, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ παραχθῶσι καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀλήθειαι (ἰδέαι ἔμφυτοι, *ideae innatae*, a priori ἦτοι ἐκ τῶν προτέρων εἰς τὸν νοῦν ὑπάρχουσαι). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ μετρία γνῶμη τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ὀρθολογισμὸς περὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς γνώσεως τῆς προερχομένης ἐξ αὐτῆς. Ἡ ἐμπειρία δῆλα δὴ κατὰ τὸν ὀρθολογισμὸν δεικνύει εἰς ἡμᾶς ὅτι τὰ πράγματα ἀνατρέπονται τῷ ὄντι πρὸς ἀλληλα μόνον **μέχρι τοῦδε** κατὰ τινα τρόπον, ὠρισμένον μὲν, ἀλλ' οὐχὶ λογικῶς ἀναγκαῖον. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ ἐμπειρία παρέχει μόνον προσεγγίζουσαν, οὐχὶ δ' ἀπαραίτητον τῆς γνώσεως γενικότητα, ἀναγκαιότητα καὶ βεβαιότητα, ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἐφαίνετο εἰς αὐτὸν ἢ γνῶσις ἢ προερχομένη ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὡς ἦττον ἀξία καὶ ὡς ὀφείλουσα ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τινος γνώσεως ὑψηλοτέρας καὶ ἀπορροεύσης ἐκ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου. **Κατ' οὐσίαν βεβαίως**—ὁμολογήσαντες ἢ μὴ ὁμολογήσαντες τοῦτο—συνεβουλεύθησαν καὶ οἱ ὀρθολογισταί, ὡς καὶ ἀντίπαλοι αὐτοῦ, τὴν ἐμπειρίαν ἐφ' ὅσον ὡς λογικὴν γνῶσιν ἐξέλαβον καὶ παρέστησαν ὅτι πράγματι προήρχετο ἐκ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς πραγματικότητος **κατ' ἀρχὴν** ὅμως καὶ **κατὰ θεωρίαν** οἱ αὐστηροὶ ὀρθολογισταὶ ἔμειναν πάντοτε πιστοὶ εἰς τὴν ἰδεώδη ἀπαίτησιν τῆς γνώσεως τῆς προερχομένης ἐκ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἀποκτωμένης διὰ καθαρῶς παραγωγικῆς (παραγούσης τὸ ἐπὶ μέρος ἐκ τοῦ γενικοῦ) μεθόδου.

Ἐμπειρισμὸς ἠρνεῖτο ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι δημιουργικὴ δύναμις καὶ ὅτι δύναται ἐξ ἑαυτοῦ μόνον νὰ πα-

ραγάγη γνῶσιν ἔχουσιν πραγματικὸν περιεχόμενον. Ὁλον τὸ περιεχόμενον τῆς γνώσεως ἡμῶν προέρχεται κατ' αὐτὸν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, ὃ δὲ ὀρθὸς λόγος οὐδὲν ἄλλο δύναται εἰμὴ τὸ ὑλικὸν τὸ συλλεγὲν διὰ τῆς ἐμπειρίας νὰ κατατάξῃ λογικῶς. Καὶ κατὰ τὴν ἐργασίαν ὅμως αὐτὴν πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς ἐμπειρίας καὶ νὰ προσανατολισθῇ πρὸς ταύτην. Οἱ δὲ τρόποι ἢ αἱ ἀπόψεις κατὰ τὰς ὁποίας ὃ ὀρθὸς λόγος ἐπεξεργάζεται τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἀπέβη γνῶσις προέρχονται καὶ οὗτοι κατὰ τὴν γνώμην τῶν αὐστηρῶν ἐμπειριστῶν ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς ἐμπειρίας καὶ χρήζουσι διαρκῶς τοῦ δι' αὐτῆς ἐλέγχου.

Εἰς τὴν θεμελιώδη ταύτην ἀντίθεσιν, ἣ ὁποία χαρακτηρίζει πᾶσαν ἐν γένει τὴν φιλοσοφίαν, ἰδίως δὲ τὴν προκαντιανήν, προστίθενται καὶ ἄλλαι ἀντιθέσεις, συνδεόμεναι μετ' αὐτῆς καὶ ἐξ ἴσου σπουδαῖαι διὰ τὴν κατανόησιν τῆς περιόδου ταύτης. Αἱ ἀντιθέσεις δ' αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) ἡ μεταξὺ *δογματισμοῦ* καὶ *σκεπτικισμοῦ*, 2) ἡ μετὰ πνευματισμοῦ (*Spiritualismus*) ἢ ἰδεαλισμοῦ (*Idealismus*) καὶ ὑλισμοῦ (*Materialismus*) ἢ ρεαλισμοῦ (*Realismus*).

Δογματισμὸν λέγοντες νοοῦμεν τὴν θεωρίαν συμφῶνως πρὸς τὴν ὁποίαν μεταξὺ τῆς νοήσεως (τοῦ ὀρθοῦ λόγου) καὶ τοῦ «εἶναι» (τῆς πραγματικότητος) ὑπάρχει φυσικὴ τις ἄρμονία, ἔχουσα τὴν αἰτίαν αὐτῆς εἰς τὴν τάξιν τοῦ κόσμου. Προσβεύει δὴλα δὴ ὁ δογματισμὸς ὅτι ἢ ἐκ σαφῶν καὶ λογικῶς ἀναγκαίων ἐννοιῶν ὀρθῶς συμπεραίνουσα νόησις ἀποδίδει τὴν οὐσίαν καὶ τὴν συνάφειαν τῶν πραγμάτων κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν πραγματικότητα. Αἱ ἐννοιαὶ κατὰ ταῦτα καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔχουσιν ἀντικειμενικὸν κῦρος. Τὴν θεμελιώδη ταύτην τοῦ δογματισμοῦ διδασκαλίαν θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ ὁ

σκεπτικισμός. Κατ' αὐτὸν ἡ γνῶσις ἡμῶν εἶναι περιορι-
σμένη εἰς τὰ ἴδια αὐτῆς αἰσθήματα, παραστάσεις καὶ ἐννοίας,
τὰς ὁποίας συγκρίνει πρὸς ἀλλήλας, σχετίζει πρὸς ἀλλήλας
καὶ παράγει ἐξ ἀλλήλων. Ἐὰν ὅμως τὰ πράγματα ἔχωσι τῷ
ὄντι τοιουτοτρόπως ὅπως ἡμεῖς αἰσθανόμεθα, παριστάνο-
μεν καὶ νοοῦμεν αὐτά· ἐὰν αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἡμεῖς δη-
μιουργοῦμεν μεταξύ τῶν περιεχομένων τῶν παραστάσεων
ἡμῶν ὑφίστανται καὶ μεταξύ αὐτῶν τῶν πραγμάτων· ἐὰν οἱ
νόμοι οἱ ὅποιοι διὰ τὴν νόησιν ἡμῶν ἔχουσιν αὐθεντικὸν
κῦρος ἔχωσι τὸ κῦρος τοῦτο καὶ διὰ τὰ πράγματα· περὶ
πάντων τούτων οὐδεμίαν δυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν ἀσφαλῆ
γνώμην, ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς αἰτίας ὅτι πᾶν ὅ,τι γνωρίζομεν
περὶ τῶν πραγμάτων τούτων γινώσκομεν αὐτὸ διὰ τῶν
ὑποκειμενικῶν ἐνεργειῶν τοῦ αἰσθάνεσθαι, παριστάνειν καὶ
νοεῖν, τὰ αἰσθήματα ὅμως, τὰς παραστάσεις καὶ τὰς ἐν-
νοίας ἡμῶν δὲν δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν πρὸς αὐτὰ
ταῦτα τὰ πράγματα. Ἐν ἀντιθέσει κατὰ ταῦτα πρὸς τὸν
δογματισμὸν ἐξαίρει ὁ σκεπτικισμὸς τὴν ὑποκειμενικότητα
πάσης τῆς γνώσεως ἡμῶν καὶ τὸ ἀδύνατον τῆς ἀποδείξεως
τοῦ ἀντικειμενικοῦ κύρους τοῦ ὑποκειμενικῶς ὀρθῶς νοη-
θέντος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέσιν τῆς ἀντιθέσεως μεταξύ ὀρθο-
λογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ πρὸς τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ δο-
γματισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ὀρθολο-
γισμὸς δὲν δύναται ἄλλως ἢ δογματικῶς νὰ λύσῃ τὸ πρό-
βλημα τῆς σχέσεως μεταξύ τοῦ «εἶναι» καὶ τοῦ «νοεῖν».
Δύναται τις μάλιστα νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ πεποίθησις κατὰ τὴν
ὁποίαν ἡ νόησις ἀποδίδει ἰσοδυνάμως τὴν φύσιν τῶν πρα-
γμάτων εἶναι ἡ προϋπόθεσις τοῦ ὑπερηφάνου σκοποῦ τὸν
ὁποῖον ὁ ὀρθολογισμὸς ὑποδεικνύει εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον.
Εἰς τὸν ἐμπειρισμὸν ἀφ' ἑτέρου ἰδιάζει ποιὰ τις κλίσις πρὸς
τὸν σκεπτικισμὸν. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀποτελεσμάτων τὰ

ὅποια ἐπέρχονται διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔχει ὡς ἐμπειρισμὸς μετριωτάτην γνώμην. Ὁ ὀρθὸς λόγος θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὡς κατώτερος τῆς ἐμπειρίας, ἢ ὅποια ὅμως περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐκτὸς ἑαυτῆς δύναται νὰ ἐγγυηθῇ. Ἀπόλυτος καὶ γενικὴ βεβαιότης δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἐμπειρικῆς ὁδοῦ, διότι τὰ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντα ἀξιώματα δύνανται νὰ μεταβληθῶσι διὰ νέων ἐποπτειῶν. Τὸ ζήτημα τί πέρα τοῦ αἰσθητοῦ κεῖται δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ ἀπὸ ἐμπειριστικῆς ἀπόψεως, διὸ καὶ οἱ ἐμπειρισταὶ ἀρέσκονται νὰ χωρίζωσιν ἐντελῶς ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως τὰ θεολογικὰ ζητήματα, παραπέμποντες ταῦτα εἰς τὴν πίστιν. Ἐὰν δὲ συνδυάσωμεν πρὸς τοὺς ὑπολογισμοὺς τούτους τὴν γνώμην κατὰ τὴν ὅποιαν ἡ γνώσις ἢ ἐκ τῶν αἰσθήσεων προερχομένη—ἡ μόνη πηγὴ πάσης γνώσεως ἡμῶν περὶ τοῦ κόσμου κατὰ τὸν ἐμπειρισμὸν—εἶναι ὑποκειμενικὴ, ἀποδίδει δῆλα δὴ τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὅποιαν προξενοῦσιν εἰς ἡμᾶς τὰ πράγματα, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν φύσιν αὐτῶν, ἔχομεν τότε τὰς προὑποθέσεις γενικωτέρας ἀμφιβολίας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος (τοῦ πραγματικοῦ). Τὴν ἀμφιβολίαν δὲ ταύτην δὲν δύναται νὰ ἄρῃ ὁ ἐμπειρισμὸς.

Ἡ τρίτη τέλος ἀντίθεσις τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ μεταξὺ πνευματισμοῦ καὶ ὑλισμοῦ. Λέγοντες πνευματισμὸν ἐννοοῦμεν τὴν θεωρίαν κατὰ τὴν ὅποιαν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ πραγματικὸν εἶναι πνευματικῆς φύσεως, ὁ δὲ σωματικὸς κόσμος σημαίνει μόνον ἐντύπωσιν προερχομένην καὶ ἐξηρητημένην ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἀντιλαμβανομένης συνειδήσεως ἡμῶν. Ὁ κόσμος δῆλα δὴ εἶναι κατὰ τὸν πνευματισμὸν καὶ εἰς τὸ σύνολον καὶ εἰς τὰ καθ' ἕνα αὐτοῦ πνευματικῆς φύσεως, καθαρὸν πνεῦμα, ἢ δὲ γνώμη τὴν ὅποιαν ἔχομεν ὅτι ὡς βάσεις καὶ αἰτίαι τῶν αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων ἡμῶν χρησιμεύουσιν ὑλικά σώματα ὑπάρχοντα ἐκτὸς ἡμῶν δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματι-

κότητα, ἀλλὰ προέρχεται ἐξ ἡμῶν. Ἐν ἄκρῳ ἀντιθέσει πρὸς τὴν γνώμην ταύτην δισχυρίζεται ὁ ὑλισμὸς ὅτι τὸ ἐν τῷ κόσμῳ πραγματικὸν εἶναι ὑλικῆς φύσεως. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα πρέπει κατ' αὐτὸν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ιδιότης ἢ ἀπόρροια τῆς ὕλης.

Δὲν δύναται τις βεβαίως νὰ δισχυρισθῇ ὅτι ὁ ὀρθολογισμὸς εἶναι κατ' ἀνάγκην καὶ πνευματισμὸς συγχρόνως, εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι—συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ὀρθολογισμοῦ—ὁ πνευματισμὸς ἴσταται πολὺ ἐγγύτερον πρὸς αὐτὸν ἢ ὁ ὑλισμὸς. Ὁ ὀρθολογισμὸς, ἔχων πεποίθησιν εἰς τὴν μεγάλην ἀξίαν καὶ τὸ κῦρος τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, εἶναι φυσικὸν ὅτι ἀρ' ἑνὸς μὲν εὐχαρίστως νοεῖ τὸ πραγματικὸν ὡς τι πνευματικόν, κατ' ὅσον τοιούτοτρόπως ἐξηγεῖται ἀβιάστος ἢ ὑπ' αὐτοῦ κηρυττομένη συμφωνία μεταξὺ νοήσεως καὶ πραγματικότητος, ἀφ' ἑτέρου δ' οὐ θ' ἀρνηθῇ νὰ θεωρήσῃ τὴν νόησιν καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον ὡς ἀποτέλεσμα ὑλικῶν λειτουργιῶν. Ἀντιστρόφως ἔχουσι τὰ πλάγματα διὰ τὸν ἐμπειρισμόν. Ὁ ἐμπειριστὴς δὲν εἶναι βεβαίως ὑποχρεωμένος ἐκ τοῦ ἀξιώματος τῆς ἐμπειρίας νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸν ὑλισμόν, ὡς καὶ ὁ ὀρθολογιστὴς δὲν ὑποχρεοῦται ἐκ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸν πνευματισμόν. Ἡ μετάβασις ὅμως ἐκ τοῦ ἐμπειρισμοῦ εἰς τὸν ὑλισμόν εἶναι εὐκολωτάτη, ἰδίως ὅταν—ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν *αἰσθησιαρχίαν* (Sensualismus)—ὡς ἀρετηρία καὶ πηγὴ τῆς γνώσεως ἡμῶν καὶ ὡς βάσις τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν βίου ἐκλαμβάνεται ἡ ὑλικὴ αἰσθησις (sensus), ἢ ὁποῖα ἔχει ἀμεσον σχέσιν πρὸς τὸν σωματικὸν κόσμον.

Σημείωσις. Ἡ πρώτη μνημονευθεῖσα ἀντίθεσις—ἢ μεταξὺ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ—ἔχει πράγματι μεγίστην, οὐχὶ ἀπλῶς ἱστορικὴν, ἀλλὰ πραγματικὴν σημασίαν διὰ σύμπασαν τὴν γνώσιν ἡμῶν. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ὑπο-

δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὴν ὑπαρξίν δύο διαφόρων καὶ ἀπ' ἀλλήλων διακριτέων εἰδῶν γνώσεως. Ὅταν γινώσκωμεν ὅτι τὸ ἄθροισμα τῶν τριῶν γωνιῶν παντὸς τριγώνου ἰσοῦται μετὰ δύο ὀρθάς, ὅτι $(\alpha + \beta)^2 = \alpha^2 + 2\alpha\beta + \beta^2$, ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κύκλου $= \pi r^2$, ἔχομεν συνείδησιν ὅτι αἱ προτάσεις αὗται περιέχουσιν ἀναγκαίως καὶ γενικοῦ κύρους ἀληθείας. Τὸ κῦρος τούτων εἶναι προφανές, διαβλέπομεν δ' ὅτι διάφορον ἀποτελεσμα εἶναι ἀδύνατον, ὡς ἀντιφάσκον πρὸς ἑαυτό. Αἱ προτάσεις αὗται περιέχουσι *λογικῶς ἀναγκαίως ἀληθείας*. Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου πρόκειται περὶ γνώσεως στηριζομένης ἀπλῶς ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, π. χ. περὶ τοῦ Νευτωνικοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἑλξεως, δὲν δυνάμεθα τότε νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτοῦ μετ' ἀναμριβόλου (ἀποδεικτικῆς) βεβαιότητος ὅτι ἔχει γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος, ὅτι δῆλα δὴ καὶ εἰς πάσαις τὰς μελλούσας περιπτώσεις θ' ἀποδειχθῆ ὀρθὸς καὶ ἀκριβής. Εἴμεθα τῶ ὄντι πεπεισμένοι περὶ τοῦ γενικοῦ κύρους τοῦ νόμου τούτου, ἡ πρακτικὴ ὅμως ἡμῶν βεβαιότης αὕτη εἶναι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ πιθανότης τις, προσεγγίζουσα μὲν εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἐφ' ὅσον ἡ ἐμπειρία ἐπιβεβαιοῖ τὸν Νευτώνειον τύπον, οὐδέποτε ὅμως φθάνουσα μέχρις αὐτῆς. Οὐδέποτε ὁ τύπος οὗτος ἰσοδυναμῶν ἵ, ὡς οἱ προηγούμενοι, πρὸς ἀλήθειαν ἔχουσαν γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος. Λέν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ πεισθῶμεν ὅτι τὰ πράγματα ὀφείλουσιν ἀναγκαίως νὰ ἔχωσιν οὕτως ὡς ἔχουσι καὶ οὐχὶ ἄλλως. Διάφορός τις τῶν πραγμάτων κατάστασις καὶ πρὸς ἀλλήλα σχέσις εἶναι νοητὴ καὶ δυνατὴ καὶ δὲν φαίνεται ἀντιφάσκουσα πρὸς ἑαυτήν. Ἐμπειρικαὶ ἀλήθειαι τοῦ εἴδους τούτου δὲν εἶναι λογικῶς ἀναγκαῖαι ἀλήθειαι, ἀλλ' ἀπλῶς κατὰ συμβεβηκὸς ἀλήθειαι. Οἱ φιλόσοφοι ἐρίζουσι περὶ τούτου ἂν δῆλα δὴ ἡ διαφορὰ μεταξὺ *λογικῶς ἀναγκαίων* καὶ *κατὰ συμβεβηκὸς ἀληθειῶν* ἔχει τὴν αἰτίαν αὐτῆς εἰς τὸ πεπερασμένον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὸ ὅποῖον δὲν δύνα-

ται νὰ γνωρίσῃ ὡς λογικῶς ἀναγκαῖον πᾶν ὅ,τι διὰ τέλειόν
 τι πνεῦμα εἶναι λογικῶς ἀναγκαῖον, ἢ ἂν ἡ φαινομενικὴ αὕτη
 διαφορὰ ὑποδηλοῖ εἰς ἡμᾶς καὶ πραγματικὴν διαφορὰν,
 ὑπάρχουσαν ἐν τῇ πραγματικότητι. Ἐν τῇ περιπτώσει δὲ
 ταύτῃ θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι
 ἡ πραγματικότης περιέχει οὐ μόνον πᾶν τὸ λογικόν, ἀλλὰ
 καὶ τι ἄλογον, ὅτι ἔχει δῆλα δὴ προσόντα οὐ μόνον λογικῶς
 ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ κατὰ συμβεβηκός. Τὸ ζήτημα τοῦτο, ὡς
 καὶ τὸ ἄλλο, ἂν ἡ πρὸς τὴν διαφορὰν ταύτην σχετιζομένη
 διάκρισις τῶν ἐπιστημῶν εἰς ἐπαγωγικὰς καὶ παραγωγι-
 γὰς ἰδιότητες δικαίως, καταλείπομεν ἐνταῦθα ἀεξέταστον.
 Ἐν αὐτῇ περιπτώσει ἡ διάκρισις δύο διαφορῶν εἰδῶν
 γνῶσεων—λογικῶς ἀναγκαῖων καὶ κατὰ συμβεβηκός—ἰδί-
 οτητα δικαίως. Ἡ μεταξὺ δογματισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ
 ἀντιθέσις ἔχει ἄσπαστος ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὸ σύνολο
 τῆς περὶ γνώσεως θεωρίας. Ἡ τύχη τῆς ὅλης ἡμῶν γνώ-
 σεως ἐξαρτᾶται ἐκ τούτου, ἂν τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως αὐτῆς
 πρὸς τὴν πραγματικότητα λυθῇ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ δογματι-
 σμοῦ ἢ τοῦ σκεπτικισμοῦ. Μόνον ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἔχει
 ἡ γνώσις ἡμῶν ἀντικειμενικὸν κῶρος καὶ παριστᾷ εἰς ἡμᾶς τὴν
 πραγματικότητα ὡς αὕτη ὑπάρχει καθ' ἑαυτήν. Ἄνευ κα-
 τανοήσεως τῆς ἀντιθέσεως ταύτης καὶ τῆς σημασίας αὐτῆς
 ἀποβαίνει ἀδύνατος ἡ κατανόησις τοῦ Καντιανοῦ κριτικι-
 σμοῦ. Ἐν ᾧ αἱ δύο προηγούμεναι ἀντιθέσεις, ἀπορῶσαι
 τὴν περὶ γνώσεως θεωρίαν, ἀναφέρονται εἰς τὰ ζητήματα
 τὰ σχετικὰ μὲ τὴν φύσιν καὶ τὸ κῶρος τῆς περὶ τοῦ κόσμου
 γνώσεως ἡμῶν, ἡ μεταξὺ πνευματισμοῦ καὶ ὕλισμοῦ ἀντί-
 θέσις, οὕσα μεταφυσικοῦ χαρακτῆρος, σχετίζεται πρὸς τὰ περὶ
 τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων ἕνιστα καὶ τελικὰ ζητήματα.
 εἶναι δὲ ἀμφότερα τὰ συστήματα ταῦτα—ὁ πνευματι-
 σμὸς καὶ ὁ ὕλισμὸς—εἶδη τοῦ μονισμοῦ ἢ ἐνισμοῦ.
Μονισμὸς ἢ ἐνισμὸς καλεῖται ἡ θεωρία ἡ ὁποία δέχεται

μίαν μόνην θεμελιώδη μορφήν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πραγματικού, πνεῦμα δῆλα δὴ ἢ ὕλην, καὶ ἀποτελεῖ τοιοῦτοτρόπως ἀντίθεσιν πρὸς τὸν *δυναδισμόν* (Dualismus), ὅστις ἀποδέχεται δύο θεμελιώδεις μορφὰς τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πραγματικού, ὕλην δῆλα δὴ καὶ πνεῦμα, καὶ θεωρεῖ τὸν κόσμον ὡς συγκείμενον ἐκ δύο ἡμίσεων, ἐνὸς ὕλικου καὶ ἐνὸς πνευματικού. Εἶδος μονισμοῦ εἶναι καὶ ὁ *ψυχοφυσικὸς παραλληλισμὸς* ἢ ἡ *φιλοσοφία τῆς ταυτότητος*, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὡς *κοινήν* βᾶσιν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ὕλικου καὶ πνευματικού *κοινήν τινα αἰτίαν*, ἡ ὁποία κατ' ἑαυτὴν οὔτε ὕλικὴ εἶναι οὔτε πνευματικὴ καὶ ἐν τῇ ταυτότητι τῆς ὁποίας ἐξισορροπίζεται ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ὕλης καὶ πνεύματος. Ὁ ὕλισμὸς εἶναι πάντοτε καὶ ἰδεαλισμὸς συγχρόνως, ὁ δὲ πνευματισμὸς δὲν ὀφείλει βεβαίως, δύναται ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἰδεαλισμὸς συγχρόνως. Καὶ *ἰδεαλισμόν* (Realismus) μὲν λέγοντες (1)

(1) Οὐδαμῶς πρέπει νὰ συγχέηται ὁ ἰδεαλισμὸς (Realismus) πρὸς τὸν πραγματισμόν (Pragmatismus). *Πραγματισμὸς*, οὔτινος σπουδαιότατοι ἀντιπρόσωποι εἶναι ὁ Ἄγγλος Schiller καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Dewey καὶ James, καλεῖται τὸ σύστημα τὸ θεωροῦν ὡς μοναδικὸν τῆς ἀληθείας κριτήριον τὴν *βιολογικὴν ὠφέλειαν*. Ἄληθές εἶναι κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο πᾶν τὸ πρακτικῶς ἀποδεικνυόμενον ὠφέλιμον, πᾶν τὸ ἀπὸ βιολογικῆς ἀπόψεως καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διατηρήσεως καὶ προαγωγῆς τῆς ζωῆς σκοπίμως διευθύνον τὰς ἐνεργείας ἡμῶν. Ἡ κρίσις κατὰ ταῦτα: «τὸ οἰνόπνευμα εἶναι δηλητήριο» εἶναι ἀληθές ἐφ' ὅσον ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς τὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀποχὴν, ἡ ὁποία ὠφελεῖ τὴν ὑγείαν ἡμῶν. Αἱ θρησκευτικαὶ ὡσαύτως πεποιθήσεις ἡμῶν εἶναι ἀληθεῖς ἐφ' ὅσον παρηγοροῦσιν ἡμᾶς καὶ ἐμπνέουσιν εἰς ἡμᾶς θάρρος διὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ βίου. Ἀναντιρρήτως ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ σύστημα τοῦτο δόσις τις ἀληθείας, τὴν ὁποίαν δὲν πρέπει ν' ἀρνηθῶμεν ἀποκαλοῦντες περιφρονητικῶς αὐτὸ φιλοσοφίαν τοῦ δολλαρίου (Dollarphilosophie). Βεβαίως αἱ ἐννοιαὶ «ἀληθές» καὶ «ὠφέλιμον» εἶναι διάφοροι. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια δὲν εὐρέθη ἔτι, ἡ ὠφελιμότης ἢ ὑπάρχουσα εἰς ἐννοιάν τινα ὑποδεικνύει εἰς

νοοῦμεν τὴν θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἔξωτερικὰ πράγματα, τὰ γνωσκόμενα ὑπ' ἡμῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἔχουσιν ἀνεξάρτητον τῆς γνώσεως ἡμῶν πραγματικότητα (ἀφελῆς ἰδεαλισμός) ἢ ἐπιτρέπουσιν εἰς ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν περὶ τοιαύτης τινὸς πραγματικότητος, ἢ ὁποῖα δύναται νὰ εἶναι ὑλικῆς ἢ πνευματικῆς φύσεως (ὑπερβατικὸς ἰδεαλισμός). Ἰδεαλισμὸν δέ (Idealismus) λέγοντες νοοῦμεν τὴν δοξασίαν συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ πραγματικότης τῶν ἔξωτερικῶν πραγμάτων ἔγκειται καὶ ἐξαντλεῖται ἐν τούτῳ κυρίως, ὅτι ταῦτα εἶναι φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. Ὁ ἰδεαλισμὸς δὴλα δὴ ἀρνεῖται εἰς τὸν ἔξωτερικὸν κόσμον πραγματικότητα ἀνεξάρτητον τῆς γνώσεως ἡμῶν. Ἡ μεταξὺ ἰδεαλισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ ἀντίθεσις, ἀφορᾷσα τὸ πρόβλημα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι ἀντίθεσις προερχομένη ἐκ διαφόρου γνωσιολογίας.

Ὡς ἦτο φυσικόν, ἀπεπειράθησαν καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ὁ ὑλισμὸς, ἐξελισσόμενοι ἀμφοτέρωι μονομερῶς, νὰ ἐξαγάγῃσι πάντα τὰ πορίσματα τῶν ἀρχῶν αὐτῶν. Αἱ ἀπόπειραι ὅμως αὗται, καταλήξισαι εἰς ἀτοπώτατα ἄκρα, κατέστησαν καταφανεῖς τὸ μονομερὲς τῶν ἀξιώσεων ἀμφοτέρων τῶν ἀπόψεων.

Ἦρχισε τοιουτοτρόπως νὰ καθίσταται αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη πρὸς συμβιβασμὸν τῶν ἀντιθέσεων. Ἀπόπειρα δέ τις τοιαύτη πρὸς συμβιβασμὸν ἵνα ἐπιτύχη τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, ἄφειλε καὶ τὸ δίκαιον ἀμφοτέρων τῶν ἀπόψεων ν' ἀναγνωρίσῃ καὶ τὰς ἀξιώσεις ἑκατέρας τούτων ἐν ἴσῳ μέτρῳ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν. Τοιαῦτα πρὸς συμβιβασμὸν ἀπόπειραι ἐγένοντο δύο: 1) ἀπὸ ὀρθολογιστικῆς ἀπόψεως καὶ μὲ προτίμησιν τῆς ὀρθολογιστικῆς ἰδεολογίας ὑπὸ τοῦ Leibniz καὶ

ἡμᾶς ὅτι δυνατόν ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ νὰ ὑπάρχη καὶ ἡ καθ' ἑαυτὴν (ἀνεξάρτητος τῆς ἀφελιμότητος) ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς μόνον δὲν δυνάμεθα ν' ἀναγνωρίσωμεν ὡς τοιαύτην. Σ. Μ.

2) ἀπὸ ἐμπειριστικῆς ἀπόψεως καὶ μὲ προτίμησιν τῆς ἐμπειριστικῆς ἰδεολογίας ὑπὸ τοῦ Hume.

Ὁ ὀρθολογισμὸς συγχρόνως ἀποκλίνει πάντοτε πρὸς τὸν δογματισμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Spinoza καὶ ὁ Leibniz ἰδίως —διὰ τῆς θεωρίας αὐτοῦ περὶ προδιατεταγμένης ἁρμονίας— προσπαθοῦσι νὰ παράσχωσι καὶ μεταφυσικὴν τινα βᾶσιν καὶ αἰτιολογίαν. Αἱ γνωσιολογικαὶ τοῦναντίον ἰδέαι τοῦ ἐμπειρισμοῦ ὁδηγοῦσιν αὐτὸν διὰ τοῦ Hume εἰς τὸν σκεπτικισμὸν. Ἡ ὀρθολογιστικὴ τέλος φιλοσοφία, ἀρχομένη διὰ τοῦ Descartes ἀπὸ δυαδικῆς τινος θεωρίας περὶ τοῦ κόσμου, καταλήγει διὰ τῆς ταυτιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz εἰς τὸν πνευματισμὸν. Ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦναντίον, δεχόμενος ἐν ἑαυτῷ τὸν αἰσθητισμὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν παράγει διὰ τοῦ Berkeley ἰδεαλιστικὸν τινα πνευματισμὸν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐξελίσσεται κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς γαλλικῆς ἀκμῆς εἰς ὕλισμὸν.

Πάσας τέλος τὰς ἀντιθέσεις ταύτας, αἵτινες ἐξαλείφονται ἐν μέρει διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Wolff ἐγκαινισθέντος αἰῶνος τοῦ *γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ*, ζητεῖ κατὰ ἰδιόζοντα τρόπον νὰ διακρίνη ἀπ' ἀλλήλων καὶ νὰ ἄρῃ ἡ κριτικὴ τοῦ Kant φιλοσοφία.

Α'. Ο ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΚΑΡΤΕΣΙΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΣΠΙΝΟΖΑ

I. René Descartes (Renatus Cartesius)

Καρτέσιος.

(1596—1650)

Βίος : Ὁ René Descartes (Renatus Cartesius) ἐγεννήθη τῷ 1596 ἐν La Haie τῆς Τουραίνης, ἐξεπαιδεύθη δὲ κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἐν La Flèche ἰησουϊτικὸν κολλέγιον. Ἀκολουθήσας κατ' ἀρχὰς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον μετέσχεν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Tilly τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου. Ἐπειτα ὁμως ἐγκατέλιπε τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα καὶ ἐπεδόθη εἰς φιλοσοφικὰς μελέτας. Ἴνα δὲ δυνηθῇ ἀνευ-

περιεστεισμένων ν' ἀφοσιωθῆ εἰς ταύτας, μετέβη ἐκ Παρισίων εἰς Ὀλλανδίαν, ἔνθα διέτριψεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη. Τῷ 1649, κατὰ πρόσκλησιν τῆς βασιλίσης τῆς Σουηδίας Χριστίνης, μετέβη εἰς Στοκχόλμην, ἔνθ' ἀπέθανε τὸ ἐπόμενον ἔτος (1650).

Τὰ σπουδαιότατα τῶν ἔργων του: Discours de la méthode (1637) ἦτοι Λόγοι (πραγματεία περὶ τῆς μεθόδου. Meditationes de prima philosophia (1641) ἦτοι Σκέψεις περὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας, τ. ἔ. περὶ τῶν βάσεων τῆς φιλοσοφίας. Principia philosophiae (1644) ἦτοι Αἰ ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφίας. Les passions de l'âme (1650) ἦτοι Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς.

α') Ἡ γενικὴ ἀμφιβολία καὶ ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἰδίου ἐγώ.

Ἡ σχολαστικὴ πολυμάθεια τῶν μέσων αἰώνων δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπισηκῆσθαι πρὸς ἐκαινοποιήσιν τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Descartes, ὁ ὁποῖος εἶχε μετριοτάτην γνώμην περὶ αὐτῆς. Φρονῶν δὲ τοιοῦτοιόπως ὅτι ἡ σοφία αὕτη δὲν παρεῖχεν ἐγγύησιν περὶ τῆς ἀληθείας ἔτεινε πρὸς ἀπολύτως ἀληθῆ καὶ βεβαίαν γνώσιν. Ἡ περὶ τὴν γεωμετρίαν δ' ἐνασχόλησις αὐτοῦ ἔδειξεν εἰς αὐτὸν τὴν ὁδὸν τὴν ὁποίαν ἔποεπε ν' ἀκολουθήσῃ τις πρὸς εὑρεσιν τῆς ἀληθείας. Καθὼς δὴλα δὴ ἐν αὐτῇ ὁ ὀρθὸς λόγος παράγει ἔκ τινων αὐτοβεβαίων καὶ ἀφ' ἑαυτῶν φανερῶν ἀξιωμαίων ἄλλας ἀληθείας, οὕτως ὄφειλε καὶ ἡ φιλοσοφία, ὁρμωμένη ἔκ τινων ἀπολύτου βεβαιότητος προτάσεων, νὰ αἰτιολογήσῃ καὶ ν' ἀποδείξῃ παραγωγικῶς τὰς ἀληθείας αὐτῆς. Πρὸς πραγματοποιήσιν κατὰ ταῦτα τοῦ ὀρθολογιστικοῦ τούτου ἰδεώδους ὑπῆρχε πρὸ παντὸς ἀνάγκη ἀπολύτως βεβαίας καὶ σταθερᾶς ἀρετηρίας.

Τὸ μέσον δὲ τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Descartes πρὸς εὑρεσιν τῆς σταθερᾶς ταύτης ἀρετηρίας ἦτο ἡ γενικὴ ἀμφιβολία, τὸ ἀξίωμα τουτέστιν οὐδὲν ν' ἀποδέχεται τις ὡς ἀληθὲς ἐναντίον τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο καὶ ἡ ἐλαχίστη

ἀμφιβολία ν' ἀνταχθῆ. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀμφέβαλλεν ὁ Descartes περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὑλικῶν σωμάτων, περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἰδίου σώματος, ἔτι δὲ καὶ περὶ τῆς ἀληθείας βεβαιωτάτων φαινομενικῶς προτάσεων, ὡς π. χ. $2 + 3 = 5$. Δύναται τις νὰ δισχυρισθῆ ὅτι τὰ προτάγματα περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὁποίων εἶμαι πεπεισμένος, τὰ δημιουργῶ ἐγὼ διὰ τῆς φαντασίας μου, ὅτι ὄνειρεύομαι ταῦτα, ὅτι τέλος πονηρόν τι καὶ παντοδύναμον πνεῦμα με ἀπατᾷ εἰς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον μετ' ἀναμφιβόλου βεβαιότητος γινώσκω.

Εἰς πᾶσαν ὅμως ἀμφιβολίαν ὑπολείπεται τι ἀτολύτως ἀναμφίβουλον. Τὸ ἀναμφίβουλον δὲ τοῦτο εἶναι αὐτὴ αἴτιη ἢ ἀμφιβολία μου καὶ μετ' αὐτῆς ἢ ὑπαρξίς ἐμοῦ τοῦ ἀμφιβάλλοντος. Ἡ ἀμφιβολία μου αἴτιη, ἢ ὁποία εἶναι σκέψις καὶ νόησις, μου ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξίν μου. Οὕτω δὲ παράγεται τὸ περίφημον τοῦ Descartes ἀξίωμα: νοῶ (σκέπτομαι), ἄρα ὑπάρχω (cogito, ergo sum: je pense, donc je suis). Τὸ ἀξίωμα τοῦτο εἶναι ἡ σταθερωτάτη τῆς φιλοσοφίας ἀφρηρία, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται καὶ τῶν λοιπῶν ἀληθειῶν ἢ βεβαιότης.

Ἐκ τῆς τεθείσης ταύτης ἀρχῆς ὁριώμενοι δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κυρίως νοοῦν ὄν. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀγόμεθα σκεπτόμενοι ὡς ἑξῆς: Ἢὰν τὸ ἀποτελοῦν οὐσιῶδες ἡμῶν προσὸν δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ὡς μὴ ὑπάρχον ἢ ὡς ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχον. Ἐκ πάντων δ' ὅσα ἀντιλαμβανόμεθα ὡς ἐν ἡμῖν ὑπάρχοντα μόνον τὴν νόησιν δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ὡς μὴ ὑπάρχουσαν ἢ ὡς ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχουσαν. Εἶμαι ἄρα κυρίως νοοῦν ὄν, πνεῦμα, ψυχὴ, λόγος. Τὸ νοεῖν εἶναι κατὰ ταῦτα ἡ οὐσία μου.

Ἐκ τοῦ ἀξιώματος «νοῶ, ἄρα ὑπάρχω» παράγεται προσέτι καὶ ὁ γενικὸς κανὼν πάσης βεβαιότητος. Βέβαιον δηλαδὴ εἶναι πᾶν τὸ ὅποιον ἐπίσης σαφῶς καὶ εὐκρινῶς

(clare et distincte) γινώσκω, ὡς τὸ ὅτι νοῶ καὶ ὑπάρχω. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ κανόνος τούτου θεωρεῖ ἑαυτὸν ὁ Descartes ὡς ἔχοντα τὸ δικαίωμα νὰ κηρύξη ἀναμφιβόλους καὶ βεβαίας τὰς μαθηματικὰς ἀληθείας, προσέτι δὲ καὶ προτάσεις οἷαι αἱ ἑξῆς : Ἐξ οὐδενὸς οὐδὲν παράγεται· ἡ αἰτία ὀφείλει νὰ ἔχη τοσαύτην τοῦλάχιστον πραγματικότητα ὅσῃν καὶ τὸ ἀποτελεσμα. Οὕτω λοιπὸν διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀξιώματος τούτου περιορίζει ὁ Descartes τὴν προηγουμένην διακηρυχθεῖσαν γενικὴν ἀμφιβολίαν.

β') Αἱ ἀποδείξεις περὶ ὑπαρξεως Θεοῦ καὶ ἡ πραγματικότης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Μὲ τὴν ἀναγνώρισιν ὅμως τῶν ῥηθεισῶν ἀληθειῶν δὲν προχωροῦμεν πέρα τοῦ ἰδίου ἡμῶν ἐγὼ καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ. Ἡ πραγματικότης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ παραμένουσι καὶ μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην ὡς καὶ πρὸ αὐτῆς ἐν ἀμφιβολίᾳ. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκασιόταται λεπτομερεῖς προπαρασκευαί, ἵνα ἀποκτήσωμεν καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου βεβαιότητα.

Ὡς γεγονότα τῆς συνειδήσεως ἡμῶν εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστὰ ἐκτὸς τῶν παραστάσεων τὰ συναισθητά καὶ αἱ ἐπιθυμίαι. Τὰς παραστάσεις ἡμῶν δυνάμεθα νὰ διαρέσωμεν εἰς τρεῖς τάξεις :

α') εἰς ἐμφύτους (ideas innatas), τὰς ὁποίας θεωροῦμεν ὡς ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ πνεύματος ἡμῶν ἐχούσας τὴν βάσιν αὐτῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ προερχομένας (π. χ. τὴν παράστασιν τῆς ἀληθείας, τοῦ πράγματος, τῆς οὐσίας)

β') εἰς ἐμπειρικάς (ideas adventitias), τὰς ὁποίας θεωροῦμεν ὡς ἐξ ἐξωτερικῶν πραγμάτων προερχομένας καὶ δι' ἐμπειρικοῦ τρόπου κτηθείσας (ὡς π. χ. τὰς ἐκ τῶν αἰσθησεῶν προερχομένας ἀντιλήψεις)

καὶ γ') εἰς φανταστικὰς ἢ αὐτοδημιουργήτους (ideas a me ipso factas), εἰς τὰς ὁποίας διαβλέπομεν δημιουργήματα τῆς ἰδίας ἡμῶν φαντασίας (π. χ. Σειρήνας κτλ.).

Μεταξὺ τῶν παραστάσεων ἡμῶν εὐρίσκομεν καὶ τὴν παράστασιν ἀπείρου τινός, εἰς ὑψιστον βαθμὸν τελείου καὶ πραγματικοῦ ὄντος. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα : πόθεν ἔχομεν τὴν παράστασιν ταύτην ; Ἡ παράστασις αὕτη, ὡς τι **πραγματικὸν ἀποτέλεσμα**, ὀφείλει νὰ ἔχη καὶ μίαν πραγματικὴν, ὄντως ὑπάρχουσαν, αἰτίαν. Ὅπου ἔχω πραγματικὸν τι ἀποτέλεσμα πρέπει νὰ ἀναζητῶ καὶ μίαν πραγματικὴν αἰτίαν. Ἡ αἰτία ὀφείλει νὰ ἔχη τοσαύτην τοῦλάχιστον πραγματικότητα ὅσῃν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα. Τίς δύναται λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ (ὄντως ὑπάρχουσα) αἰτία τῆς παραστάσεως ταύτης ; Βεβαίως ἐγὼ ὄχι. Διότι ἡ αἰτία πρέπει πάλιν νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, τοῦτο δ' εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ παράστασις τοῦ τελείου καὶ ἀπείρου ὄντος. Ἐγὼ δ' ὡς πεπερασμένον καὶ ἀτελὲς ὄν—ὅτι δ' εἶμαι τοιοῦτον γινώσκω καλῶς—δὲν δύναμαι νὰ εἶμαι ἡ αἰτία παραστάσεως τοιούτου περιεχομένου. Ἡ παράστασις λοιπὸν αὕτη πρέπει νὰ ἔχη αἰτίαν ἀνάλογον τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἥτοι νὰ ἔχη ὡς αἰτίαν ἀπειρον καὶ τέλειον ὄν. Ἀφ' οὗ δ' ἔχει ὡς αἰτίαν ἀπειρον καὶ τέλειον ὄν, τὸ ἀπειρον καὶ τέλειον τοῦτο ὄν ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ ὑπάρχη καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, διότι ἄλλως δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς, ἥτοι ἡ περὶ Θεοῦ παράστασις ἡμῶν. Ὑπάρχει λοιπὸν ὁ Θεός, ὅστις ἐνεχάραξεν ἐν τῇ ψυχῇ μου τὴν περὶ ἑαυτοῦ παράστασιν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ δὲ μόνον ταύτη ἡ περὶ Θεοῦ παράστασις ἡμῶν εἶναι καὶ λέγεται ἔμφυτος.

Ἐκτὸς ὅμως τῆς **ψυχολογικῆς ἢ ἀνθρωπολογικῆς** ταύτης ἀποδείξεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν φιλοσοφικῶς διατυπώνει ὁ Descartes, προστίθεται ὑπ' αὐτοῦ

καὶ ἄλλη τις ἀπόδειξις, ἣ ὁποῖα παράγει τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ ὡς τελείου καὶ ἀπείρου ὄντος. Κατὰ τὴν ἀπόδειξιν λοιπὸν ταύτην ἢ (ἀναγκαίως νοουμένη) ἐννοία τοῦ ἀπείρου καὶ τελείου ὄντος ἐγκλείει ἐν ἑαυτῇ κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην, ὡς ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον αὐτῆς συστατικὸν καὶ προσόν, καὶ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀπείρου καὶ τελείου τούτου ὄντος — τοῦ Θεοῦ —, διότι ὄν μὴ ὑπάρχον δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ νοηθῆ ὡς τέλειον. Ἀκριβῶς λοιπὸν ὅπως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ τριγώνου ἐγκείται καὶ ἐξ αὐτῆς ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ τρεῖς αὐτοῦ γωνίαι ἰσοῦνται μὲ δύο ὀρθάς, ἀκριβῶς οὕτως ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπείρου καὶ τελείου ὄντος, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Kant ὅμως ἀνήρρεσε τὴν κατ' ἐξοχὴν χαρακτηρίζουσαν τὸν ὀρθολογισμόν *ὄντολογικὴν* (1) ταύτην ἀπόδειξιν,

(1) Πρῶτος ἐπινοήσας τὴν *ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν* τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ Ἄνσελμος ὁ Καντερβουρίας (†1109). Ἡ ἀπόδειξις αὕτη τοῦ Ἄνσελμου ὀλίγον διαφέρει τῆς τοῦ Descartes ἔχει τὴν ἐξῆς μορφήν. Ἐν ἡμῖν ἔχομεν τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀπολύτου, ἀπείρου καὶ τελείου ὄντος, ἢτοι ἐκείνου τοῦ ὄντος οὕτινος οὐδὲν τελειότερον δύναται νὰ νοηθῆ. Γὰρ ὄν τοῦτο, οὕτινος οὐδὲν τελειότερον δύναται νὰ νοηθῆ, ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νὰ ὑπάρχη καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι. Διότι, ἂν πρὸς στιγμὴν τεθῆ ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ὑπαρξίς αὐτοῦ, τότε ὡς δύναται νὰ νοηθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχει οὕτω δύναται νὰ νοηθῆ καὶ ὅτι ὑπάρχει. Ἄν ὅμως ὑπάρχη, τότε τοῦτο (τὸ ὑπάρχον), ὡς ἔχον ἐν ἐπὶ πλέον προσόν, τὸ τῆς πραγματικότητος καὶ ὑπάρξεως, θὰ εἶναι τελειότερον ἐκείνου οὕτινος, ὡς ἄνωτέρω εἴπομεν, οὐδὲν δύναται νὰ νοηθῆ τελειότερον. Οὕτω λοιπὸν θὰ κατελήγομεν εἰς τὸ ἄτοπον συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνο οὕτινος οὐδὲν δύναται νὰ νοηθῆ τελειότερον εἶναι συγχρόνως καὶ ἐκεῖνο οὕτινος δύναται νὰ νοηθῆ τι τελειότερον. Ἴνα μὴ καταλήξωμεν λοιπὸν εἰς τὸ ἄτοπον τοῦτο, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐκεῖνο οὕτινος οὐδὲν τελειότερον δύναται νὰ νοηθῆ ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ νοήσει καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι. Τὸ ἐσφαλ-

κατορθώσας ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ὑπαρξίς δὲν εἶναι κατηγορημά τι ἀνήκον εἰς τὴν ἔννοιαν ὄντος τινὸς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἀποτελοῦντα αὐτὴν κατηγορήματα. Καὶ ἀφοῦ δὴλα δὴ ἀπαριθμῆσῃ τις πάντα τὰ προσόντα (κατηγορήματα), τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν οὐσίαν ἔννοιας τινὸς καὶ προσδιορίζοντα αὐτήν, παραμένει ἀκόμη ἄλυτον τὸ ζήτημα ἂν τὸ ὄν τὸ προσδιορισθὲν εἰς τῆς καθ' ἑαυτὴν πλήρους καὶ τελείας ταύτης ἔννοιας ὑπάρχει πράγματι ἢ οὐ. Τὸ ζήτημα ὁμῶς τοῦτο, ὅπερ ἀφορᾷ γεγονός τι, οὐδέποτε δύναται νὰ λυθῇ διὰ στηρίξεως εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἐν αὐτῇ κειμένας ἀναγκαιότητας. Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξις σημαίνει ἀπόπειραν νὰ θεωρήσῃ τις ὡς λογικῶς ἀναγκαῖον συμπέρασμα καὶ ἀλήθειαν καὶ οὕτω ν' ἀποδείξῃ ἐκ τῶν προτέρων (a priori) ἐκεῖνο ὅπερ **μόνον διὰ τῆς ἐμπειρίας** ἢ διὰ συμπερασμάτων ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας στηριζομένων δύναται ν' ἀποδειχθῇ. Ἐὰν λοιπὸν ὑπάρχῃ ὁ Θεός, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ὡς ὄν ὑψίστης τελειότητος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ἡ μέγιστη ἀγαθότης καὶ ἡ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπη, δὲν δύναται πλέον ν' ἀπατᾷ ἡμᾶς εἰς ὅ,τι ὁ ὀρθὸς ἡμῶν λόγος γινώσκει ὡς ἀναμφιβόλως βέβαιον. Τοιουτοτρόπως δὲ ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ παρέχει εἰς ἡμᾶς ἐγγύησιν ὅτι ἡ ἀκατανίκητος τῆς φύσεως ἡμῶν ἀνάγκη νὰ σχετίζωμεν πρὸς ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχοντα

μένον τῆς σοφιστικῆς ταύτης τοῦ Ἀνσέλμου ἀποδείξεως κατέδειξεν ἤδη ὁ σύγχρονος αὐτοῦ μοναχὸς Gaunilo εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «liber pro insipiente» ἢτοι βιβλὸς περὶ τοῦ ἄφρονος. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Gaunilo εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ, διότι ὁ Ἀνσελμος εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ (proslogium), εἰς ὃ ἀνέπτυσσε τὴν ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν, εἶχε δισχυρισθῆ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ insipiens, ὁ ἄφρων (τοῦ ψαλμοῦ ΙΔ', 1), ὁ εἰπὼν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ «οὐκ ἔστι Θεός», μαρτυρεῖ διὰ τῶν λόγων αὐτοῦ τὴν ὑπαρξίν τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ, ἄρα καὶ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ. Σ. Μ.

ὄντα πᾶν ὅτι διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβάνομεθα οὐδαμῶς ἄγει ἡμᾶς εἰς ψευδῆ συμπεράσματα, ὅτι δῆλα δὴ οὐδαμῶς πλανώμεθα πιστεύοντες εἰς τὴν ὑπαρξιν ἐκτὸς ἡμῶν ὑπαρχόντων ὄντων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Γοιαύτη τις ἄλλως τε—τόσον χονδροειδῆς—παραπλάνησις θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἀγαθότητα καὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ.

γ) Ὁ ὑλικὸς καὶ πνευματικὸς κόσμος.

Φύσις καὶ ἄνθρωπος.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἔχομεν πλέον βεβαιότητα περὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἰπωμέν τι μετὰ βεβαιότητος καὶ περὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Τὰ ὑλικά ἡμῶν αἰσθήματα—αἱ ἐντὸς ἡμῶν εἰκονικαὶ αὐταὶ ἀναπαραστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου—δὲν δύνανται νὰ παράσχωσιν εἰς ἡμᾶς *θετικὴν* τινὰ γνῶσιν περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Αἱ ποιότητες τῶν ὑλικῶν ἡμῶν αἰσθημάτων—π. χ. ἤχοι, γεύσεις, ὀσμαί—δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὰ πράγματα, ἀλλ' εἶναι ὑποκειμενικαὶ ἐντυπώσεις, τὰς ὁποίας ἡμεῖς ἐξ αὐτῶν δεχόμεθα.

Ἡ σαφῆς ὅμως καὶ εὐκρινῆς νόησις, ἡ ὁποία ὡς τούτη συμφωνεῖ πρὸς τὰ πράγματα—δογματισμός, στηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Descartes ἐπὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπης αὐτοῦ—δύναται διὰ τῶν ἐννοιῶν αὐτῆς νὰ ὀρίσῃ καὶ τῶν ὑλικῶν ὄντων, πολὺ δὲ περισσότερον τῶν πνευματικῶν, τὴν φύσιν. Αἱ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χρησιμοποιοῦμεναι τρεῖς ἐννοιαὶ εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) ἡ τῆς οὐσίας (substance), 2) ἡ τοῦ προσόντος ἢ κατηγορήματος (attribut) καὶ 3) ἡ τοῦ τρόπου (modus).

Οὐσία εἶναι πραγματικόν τι τὸ ὁποῖον αὐτοτελῶς ὑπάρχει, δὲν ἔχει δ' ἀνάγκην νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τινος ἄλλου ἵνα δύναται νὰ ὑπάρχῃ. Ὁ τρόπος τοῦναντίον δὲν κατέχει αὐ-